

**UNLI VA UNDOSSH TOVUSHLARNI O‘QITISHDA
ADABIY TALAFFUZNI SHAKLLANTIRUVCHI MASHQ VA
TOPSHIRIQLARDAN FOYDALANISH**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.9.09.006>

*Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Samarqand davlat universitet Kattaqo‘rg‘on filiali o‘qituvchisi*

Annotatsiya: maqolada ona tili mashg‘ulotlarida unli va undosh tovushlarni o‘qitish orqali o‘quvchilarda adabiy talaffuz ko‘nikmalarini rivojlantirish usullari, mashq turlari, tarkibi va mazmuni tahlil qilingan. Shuningdek, metodika sohasida mazkur yo‘nalishda ilmiy tadqiqot olib borgan ayrim metodist olimlar fikriga qisman munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: fonetika, talaffuz, imlo, unli va undosh tovushlar, bo‘g‘in, urg‘u, mashq, topshiriq.

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ УПРАЖНЕНИЙ И ЗАДАНИЙ ПО
ФОРМИРОВАНИЮ ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОИЗНОШЕНИЯ ПРИ
ОБУЧЕНИИ ГЛАСНЫМ И СОГЛАСНЫМ ЗВУКАМ**

*Ганиева Дилдора Сагдуллаевна,
Преподаватель Каттакорганского филиала Самаркандского
государственного университета*

Аннотация: В статье проанализированы методы, виды упражнений, содержание и содержание развития навыков литературного произношения у учащихся путем обучения гласным и согласным звукам на уроках родного языка. Также было высказано частичное отношение к мнению некоторых ученых-методистов, проводивших научные исследования в области методики.

Ключевые слова: фонетика, произношение, орфография, гласные и согласные звуки, слог, ударение, упражнение, задание.

**THE USE OF EXERCISES AND TASKS FOR THE FORMATION
OF LITERARY PRONUNCIATION IN TEACHING VOWELS AND
CONSONANTS**

*Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,
Teacher of the Kattakorgan branch of Samarkand State University*

Abstract: The article analyzes the methods, types of exercises, the content and content of the development of literary pronunciation skills in students by teaching vowels and consonants in the lessons of their native language. There was also a partial attitude to the opinion of some methodologists who

conducted scientific research in the field of methodology.

Keywords: phonetics, pronunciation, spelling, vowels and consonants, syllable, stress, exercise, task.

Umumiy oʻrta taʼlim tizimida oʻquvchilar “Talaffuz” va “Imlo” boʻlimlarini oʻrganish orqali talaffuz va imlo, nutq tovushlari va harflar, ayrim unli va undoshlar imlosi hamda talaffuzi bilan tanishib oladilar. Bugungi ona tili taʼlimida katta muammolardan biri ham – talaffuz, adabiy talaffuzga oʻrgatishdir. Bunga erishishning birdan bir yoʻli unli tovushlari talaffuzi va imlosini oʻquvchilarga zamonaviy usulda qunt bilan oʻrgatish hisoblanadi.

Har bir unli va undosh tovushning talaffuzi, imlo xususiyatlari oʻrganilgach, tovushdosh (bir-biridan atigi bitta tovush bilan farqlanuvchi, turli xil maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlar tushuniladi) soʻzlar hosil qilishga oid oʻquv topshiriqlaridan unumli foydalansa boʻladi. Chunonchi, unli tovushlar talaffuzi oʻrganilgach, oʻquvchilardan faqat bir unli bilan farqlanuvchi (mas, ber-bor-bur-boʻr-bir-bar) soʻzlar hosil qilish, undosh tovushlar talaffuzi oʻrganilgandan keyin esa bir undosh bilan farqlanuvchi soʻzlarni roʻyxat qilish, ularning maʼnosini sharhlashni talab etadigan oʻquv topshiriqlaridan unumli foydalanish mumkin. (1; 81b.)

“Fonetika” boʻlimini oʻrganishda oʻquv topshiriqlarining kattagina qismi oʻquvchilarda adabiy talaffuz meʼyorlarini shakllantirish va imlo savodxonligini oshirishga qaratiladi. Ogʻzaki nutq ham, yozma nutq ham oʻz toʻgʻrilik meʼyorlariga ega. Ogʻzaki nutqning meʼyorlari talaffuz (lotincha orfoepiya) bilan belgilansa, yozma nutq meʼyorlari imlo (lotincha orfografiya) bilan belgilanadi.

Toʻgʻri talaffuz va imlo kishining madaniyati va savodxonligining birinchi belgisidir.

Talaffuz meʼyorlarimizda bosh asos talaffuzning yozuvga mumkin qadar yaqinligidir. Masalan: biz boryapmiz deb yozsak, bu soʻzni shunga yaqin talaffuz etishimiz ham kerak. Bu soʻzni borotti, borvotti deb aytish xato, notoʻgʻri talaffuz sanaladi. (4; 84 b.)

Ona tili darsliklarida toʻgʻri talaffuz va imlo meʼyorlarini koʻnikma sifatida shakllantirish borasida koʻplab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi. Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini oʻquvchiga oʻrgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Boshlangʻich sinf oʻquvchilarining ogʻzaki va yozma nutqni egallashlarida fonetikadan olgan bilimlarining ahamiyati katta:

a) fonetik bilimga asoslangan holda 1 sinf oʻquvchilari savod oʻrganish davrida oʻqishni va yozishni bilib oladilar;

b) fonetik bilim soʻzni toʻgʻri talaffuz qilish (tovushlarni toʻgʻri talaffuz

qilish, urg‘uli bo‘g‘inni farqlash, orfoepik me‘yorga rioya qilish) asosini tashkil etadi;

d) fonetik bilim morfologik va so‘z yasalishiga oid bilimlar bilan birga o‘quvchilarda qator imloviy malakalar (jarangsiz va jarangli undoshlarning yozilishi) shakllantirish uchun zamin bo‘ladi;

e) fonetik bilim gapni ohangiga ko‘ra to‘g‘ri aytish, logik urg‘u va gap qurilishidagi to‘xtamlarga rioya qilish uchun zarur;

f) so‘zning tovush tomonini bilish uning ma‘nosini tushunish va nutqda ongli qo‘llash uchun muhimdir; hozir va hozir, atlas va atlas so‘zlari ma‘nosidagi farq faqat urg‘u orqali ajratiladi.

So‘zning tovush tomonini tasavvur qilish so‘zlarni talaffuzda farqlash, ayrim so‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish va qo‘llash uchun zarur. O‘qituvchi boshlang‘ich sinflarda o‘qitiladigan barcha fanlarga oid darslarda so‘zni aniq va to‘g‘ri talaffuz qilish ustida doimiy ishlab boradi, shu maqsadda ko‘pincha so‘zni tovush tomondan tahlil qilishdan foydalanadi. Maktab dasturiga muvofiq, boshlang‘ich sinf o‘quvchilari fonetik-grafik ko‘nikmalar tizimini hosil qiladilar: tovushlar va harflar, unli va undosh tovushlar, jufti bor jarangli va jarangsiz undoshlar, jufti yo‘q jarangli va jufti yo‘q jarangsiz undoshlar; so‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lish, urg‘uli bo‘g‘inni talaffuzga ko‘ra amaliy farqlash ko‘nikmalariga ega bo‘ladilar. Bolalar maktabga kelgunga qadar ham nutqning tovush qurilishini amaliy o‘zlashtiradilar, ammo ular maxsus o‘qigunlariga qadar so‘zni bo‘g‘inlarga bo‘lishni, so‘zdagi tovushlarni izchil talaffuz qilishni bilmaydilar. 5-sinf o‘quvchilarida so‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish, bo‘g‘inlarga bo‘lish, undagi har bir tovushni tartibi bilan aniq aytish ko‘nikmasini shakllantirish ustida maqsadga muvofiq ishlash, o‘z navbatida, analiz, sintez, taqqoslash, guruhlash kabi aqliy mashqlarni bilib olishga, shuningdek, tovushlarning tabiati, so‘z tarkibida bir-biriga ta‘siri kabi ayrim elementar bilimlarni o‘zlashtirishga imkon beradi. 5-sinfda fonetika va grafikani o‘rganishga katta o‘rin beriladi, chunki o‘quvchilar o‘qish va yozish jarayonini shu sinfda egallaydilar. Bu bilimlar keyingi sinflarda mustahkamlanadi, takomillashtiriladi.[2;56]

Maktab ona tili darsliklarini tuzishda orfoepiyaga doir o‘quv materiallarini berishda muallif aholi hududiy talaffuzining tilga ta‘sirini inobatga olishlari lozim. Darslik va dastur yaratishda orfoepik nuqtai nazaridan har bir hududning talaffuzidagi muammolar e‘tiborga olinishi lozim.

Talaffuzning imloga va aksincha yozuvning og‘zaki nutqqa ta‘siri bo‘lishi tabiiy. Talaffuzdagi har xillikka sabab, sheva bo‘lsa adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo‘li – fonetik mashqlar ustida ishlashdir.

Talaffuzda ham, imloda ham eng ko‘p chalkashlik bo‘g‘iz undoshi “h” bilan bog‘liq.

Ona tili darsliklarida to‘g‘ri talaffuz va imlo me‘yorlarini ko‘nikma sifatida shakllantirish borasida ko‘plab mashqlar, turli tushuntirishlar beriladi.

Ammo nutqiy faoliyat davomida ayrim nutq tovushlarining adabiy talaffuzi va imlosini o'quvchiga o'rgatish qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaraveradi.

Adabiy talaffuz va uning me'yorlari masalasi dunyoning rivojlangan mamlakatlari tillarida atroflicha o'rganilganligini kuzatamiz (ingliz, fransuz va b.). Bu borada jahon tajribasida, jumladan, ingliz tilida fonetik mashqlardan unumli foydalaniladi. Shuning uchun ham amaldagi asosiy darslik va o'quv qo'llanmalarida har bir nutq tovushining hosil bo'lish jarayoni haqida batafsil ma'lumot beriladi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari uchun nashr ettirilgan darslik hamda o'quv qo'llanmalarda tovushlarning talaffuz holati aks etgan maxsus chizmalar yo'q. O'zbek tiliga xos bo'lgan ayrim tovushlarning to'g'ri talaffuzini oddiy, an'anaviy mashqlar bilan yetarli darajada o'rgatib bo'lmashligini bugungi o'quvchi, talaba va ayrim katta yoshdagi ziyoli kishilar, o'qituvchilarning nutqi ham isbotlab turibdi.

Boshlang'ich sinf dastur va darsliklarida fonetika va orfoepiyaga doir o'quv materiallari mazmunini tahlil qilganda quyidagilar ma'lum bo'ldi:

5-sinfda "Tovushlar va harflar" mavzusi berilgan bo'lib, unga jami 28 soat vaqt ajratilgan. Chunonchi:

Tovushlar va harflar. Unli tovushlar va harflar; a va o, i va u, o va o' unlilarining talaffuzi va imlosi. Undosh tovushlar va ularni ifodalovchi harflar. Ayrim undosh tovushlarning talaffuzi va imlosi (d-t, b-p, z-s undoshlarining talaffuzi va imlosi), so'z oxirida, talaffuzda tushib qoladigan d, t undoshlari. Harf birikmalari: sh, ch, ng. Alifbo: Harflarning nomi. Harflarning bosh va kichik shakllari. So'zlarni alifbo tartibida yozish. Alifboning ahamiyati.

Tutuq belgisi ('), uni so'z tarkibida to'g'ri shakllantirish. Tutuq belgisining so'zdagi vazifasi: o'zidan oldingi unlining cho'ziq aytilishiga, oldingi bo'g'inni keyingi bo'g'indan ajratib talaffuz qilinishiga xizmat qilishi, so'z ma'nolarini farqlashi.

Bo'g'in. So'zlarni bo'g'inga bo'lish. Bo'g'in ko'chirilishi, tutuq belgisi so'zlarni, ketma – ket kelgan bir undoshli so'zlarni bir yo'ldan keyingi yo'lga bo'g'inlab ko'chirish. Harf birikmasi (sh, ch, ng) qatnashgan so'zlarning bir yo'ldan ikkinchi yo'lga ko'chirilishi kabilar berilgan.

5-sinfda boshlang'ich sinfda o'tilganlar yuzasidan (6 soat) takrorlashdan so'ng, fonetikaga 50 soat vaqt ajratilib, unda quyidagi mavzular qamrab olingan:

Unli va undosh tovushlar, ularning bir-biridan farqi. Tovushlarni harflar bilan belgilash. Unli tovushlar va harflar. O'zbek tilidagi olti unli tovushning olti unli harf bilan belgilash. [a] va [o], [u] va [i], [e] va [o'] unli tovushlarining talaffuzi va undosh tovushlar portlovchi f va p, h va x hamda harf birikmasi bilan ifodalangan ng tovushining talaffuzi va imlosi. Tutuq belgisi (') va uning ishlatilishi, tutuq belgisining so'zdagi vazifasi kabilar.

"Bo'g'in" mavzusiga doir quyidagi ma'lumotlar berilgan. So'zning

oldingi satrga sig‘may qolgan qismini keying satrga bo‘g‘inlab ko‘chirish. So‘zda nechta unli tovush bo‘lsa, shuncha bo‘g‘in bo‘lishi. Bo‘g‘in tarkibi unli tovushdan, bir unli va bir undosh tovushdan, bir unli va bir necha undosh tovushdan tuzilishi kabilar.

“Bo‘g‘in ko‘chirish” ga alohida e‘tibor berilgan. So‘zning bir yo‘ldan keyingi yo‘lga bo‘g‘inlab ko‘chirilishi. Bo‘g‘in hosil qilgan bir unli harfni oldingi yo‘lda qoldirib yoki keyingi yo‘lga ko‘chirib bo‘lmasligi. Bir bo‘g‘inli so‘zlar, (ona, ahil, o‘rik, elak kabi) ikki bo‘g‘inli so‘zlarning ko‘chirish uchun bo‘linmasligi. Tutuq belgisi qo‘yib yoziladigan so‘zlarni bo‘g‘in ko‘chirish uchun bo‘linishi, tutuq belgisining oldingi bo‘g‘inda qoldirilishi (va’- da, mash’- al, ta’-lim). Harf birikmali so‘zlarning bo‘g‘inlab ko‘chirilishi (singil, ko‘-ngil, tong-gi kabi) yonma-yon kelgan bir xil undoshli so‘zlarning bo‘g‘inlab ko‘chirilishi (ik-ki, kat-ta, is-siq kabi). Jarangli va jarangsiz undosh tovushlar, ularning imlosi, bunday so‘zlarning yozilishini so‘z oxiriga unli tovush qo‘shib aytib tekshirish: (maktabim – maktab, kitobim – kitob, maqsadim – maqsad, umidim – umid kabi).

Aytilishda tushib qoladigan undoshlar (farzand, daraxt, do‘st kabi) ularning imlosiga doir o‘quv materiallari o‘rin olgan.

5-sinfda fonetikaga doir o‘quv materiallariga kamroq soat ajratilganligini ko‘rish mumkin. Masalan:

Tovushlar va harflar. Unli va undosh tovushlar va harflar. Bo‘g‘in, so‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lish va bo‘g‘inlarga bo‘lib ko‘chirish qoidalari. So‘zlarni bo‘g‘in, tovush va tovush – harf jihatdan tahlil qilish; Tutuq belgisi (‘) va uning ishlatilishi. Sh, ch, ng harf birikmalari, ketma – ket kelgan bir xil undoshli so‘zlar va ularning imlosi. So‘z oxirida kelgan, jarangli, jarangsiz jufti bor undoshlar imlosi, talaffuzda tushib qoladigan undoshlar, yonma-yon kelgan bir xil undoshlar imlosidan iborat.

4-sinfda ham fonetikaga doir o‘quv materiallarini o‘qitishga 10 soat vaqt ajratilgan bo‘lib, ular quyidagi mazmunda:

Tovushlar va harflar

Unli va undosh tovushlar, ularning harfiy ifodasi; talaffuzi va yozilishi farq qiladigan unli tovushli so‘zlarning talaffuzi va imlosi; jarangli va jarangsiz undoshlarning talaffuzi va imlosi; bir xil qo‘sh undoshli so‘zlar va ularning imlosi; so‘z oxirida qator kelgan undoshli so‘zlar va ularning imlosi, x-h tovushli so‘zlar va ularning imlosi, tutuq belgisi so‘zlarning talaffuzi va imlosi kabilar.

Bu sinfda ham “Bo‘g‘in” mavzusiga 2 soat ajratilgan. So‘zlarni bo‘g‘inlarga bo‘lish; unli tovushlarning bo‘g‘in hosil qilishi; so‘zlarni bir satrdan ikkinchi satrga bo‘g‘inlab ko‘chirish; so‘zlarni bo‘g‘in, tovush va harf jihatdan tahlil qilish, so‘zlarni alifbo tartibida qayta tuzish, alifboning ahamiyati haqidagi ma‘lumotlar qamrab olingan.

Boshlang'ich sinf dastur va darsliklar tahlil qilinganda ularda ham maxsus talaffuz mashqlari yo'qligi ma'lum bo'ldi. Vaholanki, o'quvchining nutq apparati shakllanayotgan bu davrda talaffuzi qiyin nutq tovushlari ustida takrorga asoslangan fonetik mashqlarni muntazam o'tkazib borish lozim.[20]

2021-yildan boshlab amalda qo'llanib kelinayotgan 5-sinflar uchun Ona tili darsligi asosan nutqiy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan. Darslikni tahlil qilib chiqqanda, aytilishi va yozilishida farqlanuvchi unli va undosh tovushlar ishtirok etgan so'zlar ya'ni go'sht, barg, ukki, to'qqizni ifodalovchi rasmlar berilgan, o'quvchilar avval rasm asosida so'zni og'zaki nutqda to'g'ri talaffuz qilishni o'rgansa, so'ngra shu so'zlar ishtirokida gaplar tuzish orqali yozma nutqiga e'tibor qaratiladi.

“H” va “x” tovushlari talaffuzi va qo'llanilishiga oid “Suvning vatani” matni berilgan. Matn tarkibidagi x va h tovushlari ishtirok etgan so'zlarni talaffuz qilish orqali tovushlarning hosil bo'lish o'rnini va farqli jihatlarini anglab oladi.

Tutuq belgisining qo'llanishiga oid nazariy ma'lumot berilgan: tutuq belgisi (') unli tovushdan keyin kelsa, shu unli tovush cho'zib aytiladi. Masalan: ma'no, e'lon, a'lo.

Agar tutuq belgisi undosh tovushdan keyin kelsa, talaffuz vaqtida shu undoshdan keyin biroz to'xtalish kerak bo'ladi. Masalan: jur'at, sur'at, qal'a.

Darslikda tutuq belgisi ishtirok etgan “Sabzavotlar nima deydi?” matni berilgan. Matn asosida ikkita topshiriq tayyorlangan. Birinchi topshiriqda matn yuzasidan savollar berilgan, bu o'quvchining og'zaki nutqini rivojlantirishga qaratilgan. Ikkinchi topshiriq esa tutuq belgisi ishtirok etgan so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish va xatosiz yozishga e'tibor qaratishni nazarda tutadi.

Darslikning 78-betida bir nechta talaffuzi va imlosida farqlanuvchi (ko'p, daromad, sabzavot, sabab, oftob, qand, mikroob, betob, serob, qo'rqib)[21] so'zlar berilgan. O'qituvchi dars jarayonida ushbu so'zlarning audio variantini tayyorlab keladi. O'quvchilar shu so'zlarni tinglash orqali yozishadi. Bu esa o'quvchida eshitib tushunish ko'nikmasini shakllantiradi.

5-sinf Ona tili va o'qish savodxonligi darsligining 13-betida to'g'ri talaffuz qilish uchun Nobel, Shvetsiya, dollar, fond, diplom so'zlari berilgan. Ushbu so'zlarni dastlab o'quvchilarga talaffuz qildirganda ayrimlari Nobil, Shvessiya, dollir, font, diplom tarzida talaffuz qilishadi. Ushbu xatolar ustida ishlab, doskaga yozdirish orqali xatolarni bartaraf etish mumkin bo'ladi.

Darslikda “Kimni qo'shni deymiz?” dialogi berilgan. Ushbu dialog asosida topshiriqlar berilgan. O'qituvchi dars jarayonida sinf o'quvchilari bilan ushbu dialog ustida ishlaydi. Dialogni bitta o'quvchi bobo, ikkinchi o'quvchi Temur bo'lib

o'qish jarayonida ularning so'zlarni to'g'ri talaffuz qilishi nazorat qilib

boradi.

Mikrob - mikro‘b, mikrasko‘p – mikroskop, million – milyon, biotin – biyotin [3; 22] so‘zlari berilgan. Shu so‘zlardan to‘g‘ri yozilgan so‘zlarni talaffuz qilish orqali aniqlab olishlari kerak bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, 5-sinf “Ona tili” darsligida talaffuzga oid bir qancha topshiriqlar berilganligini kuzatdik, ammo mashq namunalari talab darajasida emas, vaholangki, ko‘nikmalar mashqlar orqali hosil qilinadi. 5-sinf darsligida esa 2-3 ta mashq bilan cheklanilganligini ko‘rishimiz mumkin. So‘zni to‘g‘ri talaffuz qilish nutq madaniyatining muhim belgilaridan biri sanaladi. Adabiy tilda to‘g‘ri yozish qanchalik muhim bo‘lsa, to‘g‘ri talaffuz ham shunchalik ahamiyatga egadir. Shuning uchun ham o‘quvchilarda to‘g‘ri talaffuz ko‘nikmalarini shakllantirishga ta‘limning barcha bosqichlarida jiddiy e‘tibor berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jamolxonov. H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili.– Toshkent. “Talqin” 2005. 131-b.

2. Saidov M. O‘zbek maktablarining 5-sinflarida ona tili ta‘limi jarayonida tafakkurni rivojlantiruvchi o‘quv topshiriqlari va ulardan foydalanish metodikasi: ped. fan. nom diss-ya. avtoref. TDPU. –Toshkent, 2000. –84 b.

3. G‘ofir Hamroyev. Umumiy o‘rta ta‘lim tizimida fonetikaga doir o‘quv materiallarining metodik ta‘minotini takomillashtirish. (PhD) Dissertatsiyasi. Samarqand – 2019.

4. Azimova I., K. Mavlonova va b. Ona tili va o‘qish savodxonligi 1-qism. 2-sinf uchun darslik T. – 2021

5. K. Qosimova, S. Matchonov, X. G‘ulomova, Sh. Yo‘ldosheva, Sh. Sariyev Ona tili o‘qitish metodikasi Toshkent – “Nosir” nashriyoti 2009.

6. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov V., Jo‘raboyeva Z. Ona tili. Umumta‘lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – T., 2013. – 224 b.